

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Анна Федорович

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМСЬКА ФЕЛЬДШЕРСЬКА ШКОЛА (друга половина XIX – початок XX ст.): історія розвитку

У статті висвітлена історія становлення медичної освіти у Чернігові, проаналізовано розвиток Чернігівської земської фельдшерської школи другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: земство, фельдшерська школа, земська медицина.

Витоки становлення медицини сягають давніх часів, коли для лікування хворих використовувалися речовини рослинного, тваринного і мінерального походження. Майже до середини XVIII ст. на Чернігівщині фахових медичних працівників не було, медичну допомогу надавали представники народної медицини [6, с.5]. В період Гетьманщини існувала мережа шпиталів, які діяли при великих церквах і виконували одночасно роль лікарень, а також будинків для літніх осіб та калік [5, с.12]. У 1700 р. у Чернігові створено колегіум, який давав учням всебічні знання, у т.ч. з латинської мови та основ природознавства. Багато випускників колегіуму в майбутньому продовжили навчання в Росії та за кордоном і стали медиками [15, с.285].

Домашні методи лікування були дієвими при нескладних захворюваннях, коли ж йшлося про ускладнення чи проблеми інфекційного характеру, що могли спричинити епідемію, вони виявлялися безсилими. Лікуванням, як зрештою і будь-якою іншою справою, повинні займатися фахівці. До такої думки урядовці прийшли ще в 30-х роках XVIII ст., коли, згідно з розпорядженням Сенату від 1737 р., у 56 великих містах Російської імперії запровадили посади міських лікарів. Відтак, у 1737 р. міські лікарі з'явилися у Чернігові, Ніжині, Прилуках, Стародубі, з 1775 р. – в інших населених пунктах [14, с.181]. Першим лікарем у Чернігові був Яків Узнанський.

З 1775 р. медична справа в Російській імперії була підпорядкована Приказу громадської опіки. У Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах такі прикази виникли у 1782 р. Вони займалися всією медициною, а також богадільнями і психіатричними закладами. У 1797 р. створили Чернігівську губернську управу, до якої увійшла лікарська управа (інспектор, оператор, акушер і канцелярист). Вона опікувалась усіма міськими і повітовими лікарняними закладами [7, с.35]. Що стосується появи першої аптеки на Чернігівщині, то ця подія датується 1782 р. [6, с.7]. З 1785 р. діяла Чернігівська міська лікарня.

Першим центральним органом управління медичною справою в Росії був Аптекарський приказ, створений у 1620 р., з 1756 р. – архіатерство (медична канцелярія), а 12 листопада 1763 р. царським указом засновано Медичну колегію [6, с.12].

Проблема підготовки медичних працівників середньої ланки непокоїла уряд. У 1829 р. Сенат Російської імперії прийняв рішення про створення фельдшерських шкіл

© Федорович Анна Андріївна – випускниця Інституту історії, етнології та права імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

при лікарнях Приказу громадської опіки. У 1831, 1847 і 1848 роках Чернігів пережив епідемію холери, які хоча й не набрали великих масштабів, але вимагали посилення заходів з охорони здоров'я [12, с.239]. До 1864 р., згідно з даними В. Самойлова, в розпорядженні Приказу громадської опіки Росії перебувало 519 лікарень з п'ятьма різними відділами, 33 будинки розумово відсталих, 107 богаділень та інвалідних будинків, 21 сирітський дім, 8 виховних будинків, 4 фельдшерські школи [13, с.119]. Така кількість лікувальних закладів, звісно, не могла достатньою мірою сприяти наданню медичної допомоги населенню. Спочатку лікувальні заклади виникли у містах і містечках. Лікар став першим представником професійної медицини. З'явилися нові посади медичних працівників, зокрема, повитухи. Вони перебували не на утриманні магістратів, а на державному бюджеті. Тодішня еліта вважала, що селянам достатньо й фельдшерської допомоги. «Лікар – для пана, а фельдшер – для мужика», – казали вони, вважаючи, що така медицина коштуватиме недорого.

Як відомо, в 1864 р. в руслі ліберальних реформ Олександра II формуються інституції земського самоврядування. Важливим напрямом їхньої діяльності стала соціальна сфера, передусім організація медичного обслуговування населення, підвищення освітнього рівня, розв'язання проблем господарсько-побутового життя.

Відтак новостворені земства намагалися започаткувати власну систему медичного обслуговування. У перших проєктах переважав роз'їзний тип надання лікарської допомоги. Однак невдовзі з'ясувались усі незручності цієї системи – і для хворих, і для лікарів, і для земства також. Збагнувши очевидні недоліки, земці організували стаціонарну систему, яка витіснила роз'їзну, показавши відразу ж свої переваги. Як засвідчили практичні результати, лікар, який жив у центрі своєї дільниці та особисто щоденно приймав хворих, розгортав активну діяльність, що відповідала запитам сільського населення і приносила велику користь. Так з'явилося одне з найбільших досягнень земської медицини – дільничне обслуговування населення, у результаті чого заклали ще й базу для створення лікарської служби в сільській місцевості [8, с.63].

Варто відзначити важливу ініціативу земців – видання друкованого органу для лікарів – щотижневої газети «Земский врач» (обсяг 11 – 12 сторінок). Друкувалася вона у Чернігові з 1 липня 1888 по вересень 1892 р. У ролі видавця виступав губернський земський лікар Євген Володимирович Святловський. «Земский врач» – одна з перших медичних газет в Україні – сприяла поширенню новин медичної науки та досвіду діяльності медичних установ Чернігівської та інших губерній. Ще задовго до газети «Земский врач» питання охорони здоров'я губернії, зокрема звіти про роботу медичних установ, а також статті санітарно-просвітнього характеру, висвітлював щомісячник «Земский сборник Черниговской губернии», перший номер якого вийшов з друку в 1868 р.

У 1893 р. в Чернігові відкрили місцеве відділення Російського товариства Червоного Хреста і створили Общину сестер милосердя святого Феодосія Углицького. Це був свого роду навчальний заклад, який готував молодший медичний персонал для благодійних закладів і воєнних шпиталів на випадок війни. Після революції Общину медсестер милосердя закрили.

Отже, запровадження земської медицини, орієнтованої на підвищення доступності медичної допомоги для населення, підвищення її якості та ефективності, формування профілактичних заходів привело до позитивних зрушень у медичному обслуговуванні, попри те, що її розвиток гальмували недостатнє фінансування, незадовільне кадрове та матеріально-технічне забезпечення, значна залежність від рівня соціально-економічного розвитку земств тощо. Проте найважливіше значення полягає в тому, що вона наблизила медичну допомогу до широких соціальних верств. Незважаючи на недоліки, зумовлені соціально-економічними чинниками, земська медицина зробила суттєвий внесок у створення прогресивної системи медичної допомоги населенню, у розвиток медичної думки.

У силу розгортання земської системи медичного обслуговування постало питання про відкриття фельдшерських шкіл, що мали забезпечувати медичні установи кваліфікованими кадрами. Організація фельдшерської школи в Чернігові була ініційована

представниками Чернігівського губернського земства. Відтак земці, враховуючи потреби губернії у кваліфікованих медичних працівниках, на сесії в липні 1866 р. прийняли рішення відкрити земську фельдшерську школу та школу повитух. Було створено комісію у складі гласних земської управи, які розробили статус майбутнього навчального закладу і подали його на затвердження міністерству. Справа дещо затяглася. І все ж 8 травня 1868 р. відбулося офіційне відкриття Чернігівської земської фельдшерської школи. Школа повитух не розпочала діяльності, оскільки бажання навчатися в ній виявили лише 4 дівчини. Враховуючи фінансові затрати на функціонування закладу та чисельність учениць, недоцільність організації стала очевидною.

Фельдшерська школа діяла на основі двох статутів – 1868 та 1879 років. Проаналізуємо їхні основні засади. Згідно зі статутом 1868 р., мета навчального закладу полягала в тому, аби підготувати достатню кількість фахівців із фельдшерської справи для роботи в земських лікарнях. Школа фінансувалася коштами губернського земства і повністю йому підпорядковувалася. Безпосереднє керівництво здійснювалося педагогічною радою, до компетенції якої належав контроль за навчально-виховним процесом. Загальний нагляд за школою доручався губернському управлінню (пояснимо, що на основі ст. 87 Земського положення 1864 р. земське управління контролювалося губернською державною адміністрацією та губернським лікарським інспектором) [2, арк.63].

Педагогічна рада формувалася викладачами школи, членами губернської земської управи. Сфера компетенції педагогічної ради зводилася до того, щоб затверджувати навчальні програми, здійснювати набір учнів, координувати процес складання іспитів тощо. Засідання ради відбувалися щомісяця, їх називали черговими, або ж могли проводитися за рішенням голови ради – екстрені. Постанови набували чинності в результаті голосування. Якщо кількість голосів була однаковою, то перевага віддавалася голосу голови.

Протоколи засідання ради велися секретарем (обирався щорічно з-поміж викладачів школи), друкувалися у «Земском сборнике Черниговской губернии». Наприкінці навчального року секретар подавав губернській земській управі звіт про діяльність школи, який обговорювався на зборах губернського земського зібрання та оприлюднювався на сторінках «Земского сборника». Викладацький контингент добирався і затверджувався губернською земською управою [2, арк.64].

Новий статут затвердили через 11 років після відкриття школи. Згідно з ним, вільним слухачам доступ у школу був закритий. Подальша практика показала, що і в новому статуті є недоліки, які вимагають виправлень. Скажімо, з'ясувалося, що обходитися без підготовчого класу лише спеціальними, як вказувалося у статуті, майже неможливо. До вступних іспитів молоді люди були погано підготовлені, тому в 1880 р. відкрили підготовчий клас. Одночасно з його відкриттям при фельдшерській школі в 1880 р. почали працювати паралельні курси для дівчат – вільних слухачок. Ці курси були влаштовані в окремому від фельдшерської школи приміщенні [1, арк.14]. Таким чином, з 1880 р. фельдшерська школа почала існувати як вища фельдшерська.

Протягом перших двадцяти років існування Чернігівська земська фельдшерська школа підготувала три випуски фахівців. Фельдшери ділилися на старших і молодших залежно від успіхів на іспитах. Перший випуск відбувся в 1872 р., тобто через чотири роки після відкриття школи. Всі учні школи склали загальний випускний іспит [11, с.134].

Кількість зарахованих учнів не завжди відповідала чисельності випускників. За матеріалами 1868 р., до школи зарахували 36 осіб, з них 28 штатних, 3 – понадштатних (навчалися безкоштовно) і 5 – на платній основі. Протягом 1868 – 1869 навчального року вибули з різних причин 3 особи, наступного 1870 – 1871 рр. – ще одна, у випускному класі залишилося 25 чол., з яких 22 отримали спеціальність фельдшера, а 3 – залишилися на перепідготовку.

Доля другого прийому в школу була такою. У 1872 р. зарахували 40 осіб. Через рік десятеро залишилися у молодшому класі як невстигаючі, а 30 продовжили на-

вчання далі. Водночас у молодший клас додатково зарахували ще 5 осіб, тобто загальна кількість становила 15 – у молодшому класі і 30 – у старшому. У 1874 р. 12 осіб із старшого класу знову перевели до молодшого, двоє вибули взагалі. Цього року школу закінчили 34 спеціалісти.

У 1876 р. набрали 45 осіб. З них 22 вихованці були відібрані у перший клас і 23 – в другий. Через два роки 12 осіб із другого класу були переведені в перший, в результаті чого у другому класі навчалося 11 осіб, а в першому – 34. До кінця 1878 р. в першому класі вже навчалися 29 чоловік, а у другому – 10. Після затвердження нового статуту закладу, було створено три класи, в які і розподілили цих 39 учнів: 1-ий – 12 чол., 2-ий – 17 чол., 3-ій – 10 чол. Потім додатково набрали ще 16 осіб.

З 1879 по 1901 рр. до школи було прийнято 473 учнів, а випущено 284. Що стосується чисельності звільнених і розподілу їх на стипендіатів і своєкоштных, то, на жаль, такою інформацією не володіємо. Понадштатні вихованці приймалися за рахунок кошторисних залишків. Необхідність у понадштатних була викликана потребою фельдшерів у повітових земствах, оскільки багато хто із земських фельдшерів не бажав залишатися на земській службі і переводився в інші губернії чи відомства [12, с.37].

За таких умов був посилений прийом і своєкоштных. Міщан у школі навчалося більше інших станів – 276 чоловік на платній основі і 243 стипендіати за 1879 – 1901 рр.

За 1893 – 1900 рр. іспити склали 475 учнів. З них прийнято 104 своєкоштных і 92 стипендіатів. Як бачимо, школа була не в змозі задовольнити усіх бажуючих і здатних вчитися у ній. Причина цього полягала, окрім обмеження штату, у відсутності належного приміщення.

Розподіл учнів за конфесійною приналежністю за 1886 – 1901 рр. був таким. Серед вказаної кількості православних учнів – 966, були і стипендіати, і своєкоштні. Що стосується католиків та іудеїв, то вони були завжди своєкоштними. Статистичні дані свідчать про чималу чисельність у школі євреїв – 243 учні, що можна поставити в заслугу школі, оскільки євреїв у Чернігівській губернії було чимало, а в інші навчальні заклади їх не допускали [12, с.40].

У 1879 р. з введенням нового статуту і відкриттям трьох класів, виявилось доцільним розширити існуюче шкільне приміщення. Ширина будівлі – 5,7 м, висота 4,2 м, довжина класних кімнат і спальень (нараховувалося 7) коливалася від 4,8 до 5,7 м. При таких параметрах на учня ледве припадало 0,9 м³ повітря у всій будівлі. Окрім тісноти приміщень, були й інші недоліки – відсутні кімнати для нарад викладачів, кімнати для бібліотеки, яка розташовувалася в коридорі. Школа містилася в двох будівлях. В одному корпусі були спальні учнів, квартири наглядача, на нижньому поверсі – загальна учнівська їдальня і службове приміщення. У другому корпусі розміщалися три класи, фізичний кабінет, кімната для шкільних підручників, анатомічне приладдя. Окрім придбання нової будівлі для школи, була добудована анатомічна зала для практичних занять з анатомії і патології. Секційна зала була світлою, з каміном, з кількома рядами лавок, де могло розміститися близько 30 учнів. У 1881 р. відкрито бібліотеку [12, с.64].

На основі статуту та програм, які частково були розширені в 1901 р. та доповнені в 1907 р., Чернігівська фельдшерська школа працювала до революції 1917 р. З початком Першої світової війни відбулося різке погіршення медичної допомоги. На Чернігівщині через мобілізацію до царської армії залишилися вакантними 45 лікарських і 100 фельдшерських посад. Медичні установи були занедбані, частина лікарських дільниць ліквідована, інша частина перейшла під відання фельдшерів. Постачання медикаментами різко погіршилось.

Школою керував інспектор. Як правило, ним був старший лікар благодійних закладів або губернської лікарні. До 1883 р. інспектором школи був доктор медицини Петро Пимонович Демидович, який водночас керував благодійними закладами. Він приділяв багато уваги організації школи, налагодженню роботи колективу, створенню бази для теоретичних та практичних занять.

З 1883 по 1887 рр. обов'язки інспектора школи виконував Микола Степано-

вич Сливчанський (помер 20 квітня 1887 р. від сипного тифу). У звіті школи за 1886 – 1887 навчальний рік зазначалось, що в особі Сливчанського фельдшерська школа втратила незамінну людину, наставника, патологоанатома, який сприяв створенню патологоанатомічного музею і лабораторної кімнати для гістологічних занять з мікроскопами [1, с. 56].

Його наступником упродовж 1887 – 1893 рр. став доктор гінекології Михайло Олександрович Воскресенський, який виконував обов'язки завідувача відділення Чернігівської губернської земської лікарні. З 1894 р. О. М. Воскресенський переїхав до Києва, де як доцент кафедри акушерства та гінекології викладав в університеті св. Володимира. У 1895 р. він відкрив у Києві невелику гінекологічну клініку з пологовим передпокоєм.

У 1893 р. на посаду інспектора школи призначили доктора медицини Івана Федоровича Рашевського, який особисто працював над удосконаленням процесу навчання, розробив декілька курсів лекцій для фельдшерських шкіл, таких як «Краткое руководство по фармакологии» та інші. Чимало питань організаційного характеру І. Ф. Рашевський вирішував як гласний Чернігівської міської і земської управи. До речі, в земській управі він працював разом з Л. Глібовим, про що потім розповідав у своїх виступах під час святкування річниць на пошану письменника. Протягом 1907 – 1909 рр. Чернігівську фельдшерську школу очолював доктор медицини Микола Олексійович Сокальський, а з квітня 1909 р. по 1917 р. навчальним закладом керував Олексій Ілліч Иванов. Він закінчив у 1889 р. медичний факультет Харківського університету з відзнакою, був залишений у клініці на посаді ординатора університету. Потім працював ординатором Чернігівської общини сестер-благодійниць Св. Феодосія.

Усі викладачі земської фельдшерської школи були високоосвіченими інтелігентними особистостями свого часу, відомими не тільки у м. Чернігові, а й за його межами. Лікарів знало все місто. Навіть у пресі того часу в розділі оголошень як уточнення вказувалось: «рядом с домом доктора Демидовича» або «возле дома Рашевского».

Незважаючи на велику завантаженість роботою на прийомі в лікарні та в школі, викладачі приділяли увагу науковій та суспільно-політичній роботі серед учнів. Так, І. М. Лагода, І. Ф. Рашевський та М. П. Дияконенко написали підручники, розробили цикли лекцій для різних курсів фельдшерських шкіл. Доктор медицини А. Г. Роземель здійснював переклади медичної літератури з німецької мови.

Особливо слід відзначити виступи викладачів у пресі. Найвідомішими були М. П. Дияконенко, О. М. Ковальський, В. В. Шаболдаєв, Г. Р. Тимошок, А. Г. Розенель, М. Г. Малютін, М. М. Котельников, Е. Е. Керекеш. Теми цих розробок та публікацій, як правило, носили аналітичний, науковий характер, стосувалися різних напрямків розвитку медицини того часу. Зокрема В. В. Шаболдаєв, І. М. Лагода вивчали хірургію, Г. Р. Тимошок та М. Г. Малютін – інфекційні та венеричні захворювання, О. М. Ковальський, М. П. Дияконенко – питання глинолікування та алкоголізму, І. Ф. Рашевський – очні хвороби. М. М. Котельников публікував статті з питань організації санітарної справи, Е. Е. Керекеш – з історії медицини та організації медицини на селі, М. М. Кранц – з бактеріології. Всі лікарі-викладачі були членами товариства лікарів, багато хто обирався членами з'їздів лікарів губернії, зокрема, О. М. Ковальський, І. Ф. Рашевський, В. В. Шаболдаєв та інші. М. Г. Масютін був делегатом Харківського регіонального з'їзду лікарів у 1910 р.

Дехто з педагогів земської фельдшерської школи брав участь у російсько-турецькій війні, скажімо, В. В. Шаболдаєв. Воювали викладачі-чернігівці і на фронтах Першої світової війни. Серед них варто назвати Г. Р. Тимошка, М. Г. Масютіна та інших. Більшість педагогів-лікарів були випускниками Київського імператорського університету Св. Володимира та Харківського університету.

Про людяність та відданість справі викладачів фельдшерської школи свідчать рядки з доповіді на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання 1910 р. про покійного лікаря Георгія Васильовича Тессена. На той час порушили питання про встановлення у фельдшерській школі стипендії імені Г.В. Тессена: «...Мало хто не знав покойного. Это был человек в полном и самом благородном смысле слова... В

обществе его товарищей, земских врачей, возникла идея – почтить память покойного установлением при Черниговской земской фельдшерской школе стипендии имени Г.В. Тессена. Они решили сделать для того сбор пожертвованных на стипендию и, с разрешения господина Черниговского губернатора, выпустили листы для сбора» [13, с.148]. Така стипендія справді була призначена, надавала її Чернігівська міська управа.

Серед земських лікарів, які самовіддано працювали в Чернігівській губернії, не можна не назвати справжніх подвижників. Вони трудилися в різний час у різних лікарнях, але всі відзначилися своїм вагомим внеском у медичну справу Чернігівщини. Зокрема це Степан Данилович Ніс, Савелій Григорович Ковнер, Микола Петрович Галицький, Сергій Сергійович Семенов, Іван Іванович Зеленін, Гаврило Євлампійович Іваненко, Олександр Михайлович Соловійов, Микола Васильович Колесников, Олексій Ілліч Іванов, Василь Валентинович Шеболдаєв, Василь Вікторович Потієнко, Г. А. Маркевич, М. І. Лагода, П. С. Єсипенко [6, с.11].

Не можна не згадати про лікаря-земця, нашого земляка, неординарну людину Степана Носа. Він залишив науково-популярні праці з народної медицини, наприклад, «Ліки своєнародні з домашнього обиходу і в картинах життя»; книгу «У всякого народу своя природа», видану у Чернігові у 1888 р.

Викладачі школи були людьми свого часу, жили у відповідних обставинах, але кожен мав своє життєве кредо, яким керувався, як компасом, на крутих історичних дорогах. Багато викладачів були вихідцями з дворянських сімей: І. Ф. Рашевський, О. М. Ковальський, Ф. В. Гапонов та інші, мали чиновницькі звання. Наприклад, К. Ф. Шлегель, будучи штатним фармацевтом «врачебного отделения», був статським радником [13, с.149].

Найдовше працював у школі викладач загальних дисциплін Феофіл Федорович Ладухін (з 1870 по 1922 рр.). Священик-протоіерей Василь Іванович Мисливський викладав Закон Божий з 1884 по 1919 рр., крім того, був членом навчальної ради Чернігівського повіту і в той же час керуючим свічним заводом єпархії. Тривалий час також працювали К.Ф. Шлегель, І.М. Лагода, А.Г. Розенель, О.М. Ковальський, М.П. Дяконенко та О.І. Іванов.

Поряд з лікарями-чоловіками працювали жінки – земські лікарі Марія Михайлівна Кроль, Валентина Василівна Глібова-Потоцька, Клавдія Петрівна Уленько-Строганова, М.Н. Ласкаронська, Л.Ф. Барщевська, Н.І. Семеновська, Котельникова, Маслова та Голубова. Н.І. Семенова читала хірургію, коли були жіночі класи, інші в різний час заміняли викладачів. А лікар М.М. Кранц, процюючи 41 рік (1889 – 1930) завідувачкою віспяного телятника при губернській лікарні, широко популяризувала віспощеплення на Чернігівщині та в усій Україні.

Усі педагоги Чернігівської земської фельдшерської школи, незважаючи на походження, звання та титули, гідно служили справі, виконували свої обов'язки творчо, з індивідуальним підходом до учнів. В одному зі звітів інспектора школи є такі слова про релігійно-моральне виховання: «...в случае недейственности таких мер как уяснения, вразумление и убеждение было и наказание, впрочем последнее было всегда в пределах строгой последовательности, сообразное с характером поступка и личностью виноватого и всегда было далёким от возможности положить в ученике начало ожесточения безразличия и холодного отношения к чести и унижению» [13, с.150].

Таким чином, у 1868 р. в Чернігові завдяки клопотанню і фінансовій підтримці земського самоврядування була відкрита фельдшерська земська школа. Навчальний заклад забезпечував кваліфікованими кадрами повітові лікарні, потреби в медичних працівниках у сільській місцевості. Враховуючи структурні зміни і кількість учнів у школі, функціонувала вона на основі двох статутів – 1868 та 1879 рр. Протягом 1868 – 1917 рр. було підготовлено 421 фельдшера. Навчально-виховний процес Чернігівської земської фельдшерської школи забезпечувався кваліфікованим кадровим контингентом. Крім педагогічної діяльності, викладачі займалися лікарською практикою, приділяли увагу науковій та суспільно-політичній роботі. Поряд із досвідченими чоловіками працювали жінки. Педагоги фельдшерської школи гідно служили справі

підготовки кваліфікованих медичних працівників, творчо виконували свої обов'язки, враховуючи індивідуальний підхід у навчально-виховному процесі.

1. Державний архів Чернігівської області, ф.р – 763, оп. 1, спр.2, 73 арк.
2. Державний архів Чернігівської області, ф.р – 763, оп. 1, спр.1, 78 арк.
3. Демидович П. О фельдшерской школе / П. Демидович // ЗСЧГ. – 1883. – № 7 – 12. – С. 157.
4. Демидович П. О фельдшерской школе / П. Демидович // ЗСЧГ. – 1883. – №13 – С. 63.
5. Груша А., Дуля М. З історії медицини Чернігівщини / А. Груша, М. Дуля. – Чернігів. – 1999. – 266 с.
6. Груша А., Пасталиця С., Дуля М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині. – Ч., 2003. – 48 с.
7. История Черниговской фельдшерской школы // ЗСЧГ. – 1902. – №11 – С. 120.
8. История Черниговской фельдшерской школы // ЗСЧГ. – 1902. – №11 – С. 124.
9. История Черниговской фельдшерской школы // ЗСЧГ. – 1902. – №11 – С. 120.
10. Каган С. К столетию земской медицины на Украине// Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – 92 с.
11. Католик А. Особливості процесу становлення й розвитку земської медицини на Чернігівщині /А. Католик // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – 86 с.
12. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста – К., 2012. – 432 с.
13. Чернігівський базовий медичний коледж: 1868 – 2008 роки / М. Шевела, М. Самойленко, Л. Шевела, Л. Беляєва. – Ніжин, 2008. – 240 с.
14. Шара Л. Чернігівська міська дума (70 – 90 р. ХІХ ст.) – Ч., 2010. – 224 с.
15. Шафонський О. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 486 с.

В статтє освєщенє исторія становленія медицинскогò образованія в Черниговє и проанализировано развитие Черниговской земской фельдшерской школы второй половины ХІХ – начала ХХ ст.

Ключевыє слова: земство, фельдшерская школа, земская медицина.

The article explores the history of formation of medical education in Chernihiv and analyses the development of Chernihiv zemstvo's feldsher's school during the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries.

Key words: zemstvo, feldsher's school, zemstvo's medicine.

